

Szabó Miklós

Defensor dogmatis

Szabó Imre jogontológizáló kísérlete*

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy újraolvasva mérlegre tegye Szabó Imre három évtizede megjelent s önmaga által is szintetizáló igényűnek szánt, *A jogelmélet alapjai* című munkáját (SZABÓ 1971), annak érdekében, hogy rekonstruálja annak jogontológiai álláspontját. Bár a szocializmus évtizedeit domináló magyar jogelmélet átfogó kritikai feldolgozása – a kellő perspektíva hiányában – még alig kezdődött meg, egy ilyen körképnek kétségtelenül kimagasló alakja lesz Szabó Imre. Ha eltekintünk is attól, hogy a korszak politikai és tudománypolitikai életének befolyásos szereplőjéről van szó, s a magyar jogtudomány és jogelmélet reprezentánsáról (hiszen e pozíciókat akkoriban jelentős mértékben tudományon kívüli szempontok jelölték ki), az érdeklődés okaként akkor is fennmarad, hogy az őt ismerők tisztelték és máig tisztelik Szabó Imre képességeit és felkészültségét.¹ A kiválasztott művet kézbe véve tehát arra kell számítanunk, hogy a korszak jogelmélete a legkedvezőbb képét, a tőle telhető legjobb teljesítményt tárja elénk: alkalmas szerző maga választotta alkalmas időpontban szintetizálja régóta gyűlt ismereteit és régtől érlelt nézeteit. Ennél kevesebért is olvastak már el könyvet.

ONTOLÓGIA?

Első kérdésünk az, hogy olvasható-e a mű ontológiai összefoglalásként. Az ontológia mint *prima philosophia* vagy *prima scientia* a dolgok létezésével foglalkozik: Mi az, ami létezik? Mi a létezésének a feltétele? Mi a létezésének a módja?² Mindezek a kérdések végül a dolog *lényegének* meghatározásába torkollanak: „Mi az?” Könnyen belátható nehézségekhez vezet ezek megválaszolása olyan dolgok esetében, amelyek nem bírnak fizikai léttel, s mégis *vannak*. Természetesen ilyen dolog a jog is. Az ontológiai kérdés ebben az esetben – Mi a jog? – fölöttébb széles hatókörű: elvezet a „Mi a jog az adott esetben?” gyakorlati kérdésétől a „Mi a jog mint olyan?” elméleti kérdéséig. Az elméleti válasz keresésének iránya – a jog helyének kijelölése a világban – adja az explicit vagy implicit elrugaszkodási pontot a különféle elméleti irányzatok számára.

Az ontológiai álláspont kialakítása különböző szinteken történhet meg. Legtudatosabb, filozófiai igényű formájában egy kifejezett ontológiai rendszer kidolgozására, avagy egy ilyennek a továbbépítésére vállalkozik. Nyilvánvalóan például Hegelre,

* Köszönettel tartozom Varga Csabának a jobbító és pontosító megjegyzéseiért, melyeket beépíttem.

¹ Például: „A magyar jogelméleti gondolkodás bizonyos fokú szerencséjének tekinthető [...], hogy még a korábbi rendszerben iskolázott és jól képzett, több nyelvet beszélő Szabó Imre lett – és aztán majd negyven évig maradt – ezen a területen a fontosabb tudománypolitikai és hatalmi pozíció birtokosa.” (POKOL 1994, 100.)

² Az „ontológia” szó a XVII. századtól használatos nagyjából a „metafizika” felváltására, hogy el lehessen kerülni annak transzcendentális konnotációját.

Hartmannra, Lukácsra gondolhatunk. Leggyakoribb, kifejezett filozófiai megalapozásra nem vállalkozó változatában egy jogelméleti-jogfilozófiai irányzat melletti elköteleződés kínálja az ontológiai kiindulópontot: a természetjogtan, a jogpozitivizmus, a realizmus stb. kijelöli a jog helyét a világban, s ezen az ontológiai nyomvonalon lehet tovább haladni, ráhagyva az ontológiai megalapozás fáradozásait másokra. Végül egészen reflektálatlanul át lehet ugrani a „Mi a jog?” kérdést, s belevágni a közepébe. Természetesen ebben az esetben is feltárhatók az implicit ontológiai előfeltevések, de mint-hogy tudatosítatlanok, hajlamosak ellentmondásokba keveredni és bizonytalanságba torkollani.

A kifejezetten jogontológiai mezőt, melyen belül szerzőnk kísérlete is elhelyezhető, hasonlóképpen több szinten lehet kijelölni.

(1) *Az átfogó ontológiai rendszerek* alternatíváit legáltalánosabban Nicolai Hartmann vázolta fel, a létszintekhez kapcsolva azokat (pl. HARTMANN 1972). Eszerint a hierarchikusan egymásra épülő négy létszint – a szervetlen, a szerves, a lelki és a szellemi lét – két végpontjából kísérli meg az összes létezőt magyarázni a két nagy filozófiai irányzat: egyfelől a szellemből az idealizmus, másfelől az anyagból a materializmus. Amellett, hogy a jogot Hartmann is a szellemi lét szintjén helyezi el, az idealista álláspontot Hegel példázza kiválóan (főleg HEGEL 1971; 1981). A másik pólust, vagyis a „talpára állított Hegelt” Marx szemlélteti legkézenfekvőbbben, illetve a marxista ontológia megalapozására vállalkozó Lukács (pl. LUKÁCS 1976), aki egyébként egyaránt merít Hegelből (totalitás-szemléletet) és Hartmannból (teleológiát). Ebben a mezőben Szabó Imrét kétségkívül a marxi vonulathoz sorolhatjuk, ráadásul annak még a lukácsi megfontolásoktól érintetlen, ortodox változatában. Ez a besorolás azonban távolról sem jelenti azt, mintha szerzőnk bármilyen kifejezett ontológiai reflexióra vállalkozott volna – csupán marxista alapállásának rögzítését.³

(2) *A kifejezetten jogi ontológiai rendszerek* mezőjét meggyőzően térképezte fel a jogi ontológiáról Párizsban 1988 májusában rendezett tudományos ülés. Az ott felvont álláspontokat Enrico Pattaro a zárszavában két polárisan ellentétes és egy köztes pozíció köré rendezte (AMSELEK–MACCORMICK 1991, 142 skk.). Az egyik pólust *objektivistá*, a másikat *szubjektivistá* felfogásnak nevezte el. Az objektivistá felfogás (melynek archetípusát Platón jelenti, s melyhez Villey, Dworkin és Willke elméletét sorolta) a jogot a szubjektumoktól független, külső létezőként tételezi, melyhez a szubjektumok csak a megismerés, feltárás aktusán keresztül viszonyulnak. Ez az objektivitás lehet egy, a dolgokban megnyilvánuló univerzália (Villey) – lényegét tekintve egy változó tartalmú természetjog; egy történeti adottság, melyben mindenesetre kibontható az egyetlen helyes válasz (Dworkin); vagy egy önmagát építő autopoietikus rendszer (Willke). A szubjektivistá álláspont lényege, hogy a jogot nem (eleve) *létezőként*, hanem az ember által *teremtettként*, *alkotottként* fogja fel. E felfogás archetípusaként Jerome Frank realizmusát nevezi meg Pattaro, mely szerint a jog az, amit a jog – illetve a nevében eljáró bíró – tesz. Képviselői közé tartozik szerinte Amselek, akinek felfogásában a jog az emberi tudatban létezik csupán, hiszen a pszichikum alkotta magatartási szabályokból áll; de ide sorolja Troper nézetét (aki szerint a jog az emberi akarat, megfontolás produktuma); Arnaud felfogását (aki a jogot az emberi vélekedésekre, kul-

³ Hartmann vagy Lukács neve például elő sem fordul könyvében, Hegeltől pedig csupán az *Enciklopédia* első kötetére hivatkozik (a polgári társadalom és a politikai állam kapcsán), s a *Jogfilozófiát* pusztán érinti egy rész-kérdésben (a bűncselekményekről szólva).

túrára vezeti vissza); valamint Wróblewskiét (aki a jog helyét az emberi interszubjektivitásban jelöli ki).⁴ A köztes pozícióhoz egyedül Weinberger és MacCormick intézményes jogelméletét sorolja – inkább kijelentve, mint levezetve, hogy az általuk alapként elfogadott „intézményi tények” a dologi objektivitástól és a tételező szubjektivitástól is különböző, önálló ontológiai kategóriát képeznek.

Pattarónak nyilvánvalóan az előadása környezetéhez szabott osztályozási rendjét korrigálnunk kell, elfogadva részben az érintettek tiltakozását, részben pedig teret engedve Hartmann árnyaltabb elemzésének. A korrekció a középső, közvetítő sáv kiszélesítésében valósul meg. Ide kell ugyanis helyezni mindazon felfogásokat, amelyek a jogot emberi produktumnak tekintik ugyan, azonban a szubjektivitáson túllépő, velük szemben dologiként-idegenként fellépő entitásnak látják. Minden olyan koncepció ide helyezendő tehát, amely a jogot nem Isten, a Természet vagy a Történelem megnyilvánulásának, hanem az Ember által teremtett, de az egyes ember számára külsőleg adott kulturális vagy interszubjektív jelenségként írja le.

Szabó Imrétől ezen a szinten sem találunk reflexiót. Mondhatnánk, hogy jó másfél évtizeddel a kötete megjelenése utáni tudományos vitáról van szó, azonban ezzel túl könnyedén adnánk felmentést.⁵ Egyrészt ugyanis az itt felvonult szerzők munkássága jóval korábbra nyúlik vissza, nézeteik tehát nem lehettek ismeretlenek Szabó számára, másrészt pedig a jog ontológiai státuszát illető, meg-megújuló alapdilemma legalább a realisták és nominalisták vitájáig vezethető vissza. Nem új, s a marxista filozófia számára sem érdektelen dilemmáról van tehát szó: arról, hogy a jog vajon a feltartóztathatatlan természeti vagy történelmi erő, vagy pedig az önnön világát a maga számára berendező ember akaratának a produktuma-e. Ha e kérdést a szerző nevében meg kívánjuk válaszolni, akkor első megközelítésben a feltartóztathatatlan történelem és az emberrel szembe forduló elidegenedett dologi erők víziója – tehát az objektivista és a köztes pozíció – között vacillálhatunk, végső fokon azonban az anyagi erők történelmi önmozgásának meghatározó volta mellett kell kikötnünk.

(3) A *nem reflektált ontológiai álláspontok* skáláját egy lehetséges módon Jerzy Wróblewski rajzolta fel (WRÓBLEWSKI 1973). Osztályozásának alapját a „Mi a jog?” kérdésre adott válaszok hívószavai, a jog lényegének megragadására irányuló törekvések kiindulópontjai képezték. A fő választípusokat a jog mint *norma*, mint *társadalmi tény*, mint *pszichikai tény*, mint *érték* és mint *komplex jelenség* meghatározása képezi. A komplexitás jellemezheti az adott dolgot úgy, hogy ez egyszerre különböző ontológiai kategóriákhoz tartozik; úgy, hogy maga a komplexitás adja a dolog ontológiai sajátosságát; s végül úgy, hogy a dolognak különböző „oldalai”, „vonatkozásai” vagy „vetületei” vannak, melyek „összenézése” adja a dolog meghatározását. Az első változat olyan átfogó ontológiai rendszer kidolgozását igényli, mint amilyen Hartmanné; a második magának a komplexitásnak, a komplex dolgok státuszának tisztázására szorul, miként arra például Luhmann tett kísérletet; a harmadik beéri a különböző „szempontok” egy-

⁴ Jegyezzük meg, hogy ez a besorolás Arnaud és Wróblewski kifejezett, s Troper vélelméhez tartozó elnevezésére történt meg.

⁵ Az ontológiai reflexió elmaradására csak részben válasz, hogy ennek jelentős eredményei a könyv írásakor még meg sem jelentek. Mások – sok más – ugyanis már megjelentek. A klasszikusok mellett különösen hiányt ébreszt a jog ontológiai megalapozását körüljáró, s egyebek közt a Szabó Imre által kialakított és igazgatott MTA Állam- és Jogtudományi Intézete könyvtárában is fellelhető jelentős német nyelvű kötet (KAUFMANN 1965) teljes figyelmen kívül hagyása.

más mellé helyezésével és elősorolásával, mint például Moór Gyula „szintetikus” jogelmélete. Ez utóbbi a legigénytelenebb, s ekként a legelterjedtebb megoldás.

Ilyen Szabó Imréé is. Nem ontológiai megalapozásra támaszkodva, hanem a marxista jogelmélet három fő iránya alapján – melyek közül „mindegyik a szovjet jogelméletben öltött testet” (SZABÓ 1971, 10) – három fő kérdés kidolgozásában látja egy teljes jogelmélet (tehát saját műve) feladatát. Közülük az első a jog társadalmi meghatározottságának elemzése, amelyre a *szociológiai* vagy *társadalomelméleti* irányzat (elsőként P. I. Sztucska) vállalkozott; ez tehát a jog mint *társadalmi tény* lokalizálásának ontológiai verziója. A második már N. Kirilenkó munkásságában színre lépett, de A. J. Visinszkijnél teljesedett ki: a jogelmélet *normatív* irányzata; ez a jog lényegét norma mivoltában ragadja meg, tehát ontológiailag a jog mint *norma* álláspontját foglalja el. Végül a harmadik a *marxista pszichológiai* irányzat, M. Reiszner képviselésében, aki a jogot a jogtudattal azonosítja; kézenfekvő, hogy itt a jog mint *pszichikai tény* meghatározásáról van szó. E három kérdéskör taglalása együtt adja a jog lényegének meghatározását – egyben a kötet három részét –, s szintézisük nyilvánvalóan a jog mint *complex jelenség* szemléletének ontológiai álláspontját eredményezi.

A szovjet jogtudomány előremutató eredményeinek felvállalásán túl Szabó Imre semiféle ontológiai vizsgálódásba nem bocsátkozott. De hát ezt nem is ígérte – legalábbis könyvének címében nem. A cím – „A jogelmélet alapjai” – nem a jog, hanem a jogelmélet megalapozására vállalkozik. Rögtön tisztázza azt is, hogy itt magáról „a” marxista jogelmületről, pontosabban szintézise révén „az egyetlen helyes” marxista jogelmélet felé tett lépésről van szó. A keresett szintézis ontológiai súlypontjaként azonban mégis színt kell vallani a jog mibenléte felől, s ezt a szerző a jog *társadalmiságában* jelöli meg: „a jog lényegének társadalmisága folytán a jogelmélet – ti. a marxista jogelmélet – lényegére nézve nem lehet más, mint a *jog társadalomelmélete* – a jog szociológiája, mondanánk, ha szociológián társadalomelméletet értünk [...]. A jogelméleti szintézis kísérlete ilyenképpen e társadalmiság uralkodó voltának elve alapján történik.” (SZABÓ 1971, 11.)

Az ontológiai mezőre való reflektálás iránti feltűnő érdektelenségre több, valószínűleg egymással is összefüggő magyarázat fontolható meg. Így (1) egy „jogelmélet” kidolgozásához képest egészen más és szükségtelen vállalkozásnak tűnhet a „jogfilozófia” felől történő megalapozás. A német (típusú) jogtudományban ez a választóvonal valóban megvonható. Ugyanakkor (2) a marxista elmélet – hegelianus módon úgy érezve, hogy benne mintegy „révbe ért” az emberi szellem és gondolkodás – szívesen utalta a „történelem lomtárába” a korábbi, de különösen a „burzsoá” szellemi hagyatékot. Ebben az esetben pedig (3) elolvasásra sem érdemes mindaz, amit addig összehordtak. Akár az így magyarázható gondolkodásbeli gög, akár a kor (hatalmi) viszonyainak örökkévalóként tételezett voltából fakadó székszis okán, de Szabó Imre hivatkozásaiból egyértelműen az állapítható meg, hogy a fordulat éve után egyszerűen nem olvasott tovább mást, mint az ún. marxizmus ún. képviselőit. Nem elvi elutasításról van szó, hiszen szerzőnk korábbi olvasmányaira hivatkozik (még ha gyakran kritikailag is); hanem arról a teoretikus autarkiáról vagy még inkább provincializmusról, amely oly fájdalmasan jellemezte az egész korszakot.

MARXISTA?

Szabó Imre műve meghirdetetten marxista alapállású, e felől nem hagy kétséget. A kérdést nem is ez indokolja, hanem a *marxizmus* és a *szocializmus* közötti különbségtétel szükségessége. Ha az egész eszmerendszer politikai filozófiai változatainak különbségeitől eltekintünk, akkor is fennmarad a jogról alkotott eredeti marxi felfogás és annak későbbi korrekciója. A különbség lényegét a *negatív* és a *pozitív* elmélet lehetőségének hirdetésében jelölhetjük meg: míg Marx a joghoz csak negatív – *kritikai* – attitűddel viszonyult, addig a tartósan berendezkedett szocializmus pozitív – a szocialista jog tartós jelenlétét elméletileg is igazoló – felfogást tett magáévá. Ha a marxizmus nyugati utóéletét is figyeljük, nyilvánvaló, hogy koherens marxista jogelmélet csakis kritikai elméletként fejthető ki, s egy erre alapozó pozitív elmélet elkerülhetetlenül ellentmondásokba keveredik. Ez indokolja kérdésünk felvetését.

A szocialista elméleti örökségben mindkét lehetőség benne rejlik. A *tulajdon* és a *munka* egyforma súlyú problémaként várnak benne megoldásra, de ezek a megoldások ellentétes irányba vezetnek. Rousseau és örökösei, így az anarchisták és a marxisták is a társadalmi bajok (az egyenlőtlenség, elnyomás és kizsákmányolás) fő okát a magántulajdonban látták. Ebből következett a tulajdonnal és annak összes derivátumával – így az állammal és a joggal – szembeni radikális kritika s ezek egyértelmű tagadása a jövő kommunista társadalmának nézőpontjából. A marxi kritika – történelmileg konkrétan – gazdaságelméleti alapon kifejtett kapitalizmus-kritika. A végcél nemes: az ember felszabadítása a tőle elidegenedett és fölébe kerekedett dologi kényszerek alól, és nembeli lényegének kiteljesítése. Mindebből egy olyan öngazgató társadalom víziója rajzolódik ki, amely immár nem szorul külső kényszerekre, így államra és jogra sem. Nem látszik problémát felvetni a munka sem, hiszen ilyen viszonyok között éppen a munka az, amely az ember voltaképpeni lényegének kibontakozásával azonos: az ember a munka révén talál vissza önmagához s kezdi meg igazi történelmét.

Máshova érkezünk azonban, ha nem a „forradalmi”, hanem a „tervező” szocializmus útján indulunk el, ahogyan ezt Claude-Henri de Saint-Simon örökösei tették. Ezen vonulat központi kérdése a munka, s nem is áll eleve szemben a „hasznos” tulajdonnal, amint azt Saint-Simon is kiválóan példázta. Az ésszerűség és a fejlődés felvilágosodás-kori eszméinek talaján állva a társadalom tudatos megtervezésében és megszervezésében látták a forradalmakon keresztül előrehaladó és káoszba torkolló változások sémák meghaladhatóságát. A falanszter-utópiára hajlamos ezen irányzat a forradalom helyett a reformok pártján áll, s a kapitalizmussal csak annyiban ellenséges, amennyiben a szabadpiaci versenyt elkerülhetetlenül kaotikusnak látja; annyiban viszont megengedő, amennyiben nem tud a tulajdonnal szemben hatékony munkaszervezési modellt felmutatni. Fő célja a munka felszabadítása, hogy ezáltal beteljesíthető legyen a felvilágosodás programja: az ész uralma és az anyagi javak sohasem látott bősége az egész emberiség számára. Egy ilyen felfogás számára a jog és az állam mint a tervezés és szervezés instrumentuma nyerhet értelmet, kritikája tehát inkább ezek jobbítására, semmint teljes és feltétlen kiiktatására irányul. Jól felismerhetően ezen az úton haladnak a szociáldemokrácia különféle irányzatai.

A Szovjetunió bázisán megszerveződött „létező szocializmus” ehhez képest a következő jegyeket mutatja:

(1) A feltétlen tekintéllyel bíró elméleti-filozófiai alapokat Marx és Engels szakrális jelleggel felruházott munkássága képezte. Ezen az alapon ki lehetett építeni egy dogma-

tikát, de az eltávolodás vagy szembefordulás automatikusan a renegáttá válás súlyos vádját vonta maga után. Bármely elméletnek tehát Marxtól és Engelstől (majd Lenin-től) mint kályhától kellett elindulnia és az általuk kijelölt körön belül mozognia.

(2) Ismert tény, hogy a létező szocializmus totalitárius rendszerként szerveződött meg és maradt fenn. Ebből következően a szervezett erőszak intézményesült formái a szocializmus rendszerének lényegi jegyét képezik. A forradalmi zaklatottság rövid éveit után már teoretikusan sem lehetett számolni az állam és a jog kiiktatásával; ellenkezőleg, ezen intézmények végletes megerősítése jelentette a mindennapi tapasztalatot.

(3) Egy „szocialista” jogelméletnek tehát a lehetetlenre kell vállalkoznia: egyszerre kell marxistának lennie – és ezen az alapon kritikusnak a jog minden korábbi formájával és elméletével szemben –, s ugyanakkor igazolnia kell a jog történelmileg tartós fennállását és társadalomszervező szükségességét a szocializmus viszonyai között. Ehhez csak morális alapállás esetében járul az a nehézség, hogy egy olyan jogot kell igazolnia, amelynek eszköztárával – pl. a koncepciók perekkkel – a totalitárius rendszerek berendezik saját uralmukat.

Ebből a kelepceből többféleképpen lehet megpróbálni kibújni. Az egyik – amelyre pl. Lukács tett megkésett és felemás kísérletet *Ontológiájában* – az, hogy a munka fogalmára támaszkodva és a marxi tanok latens vagy explicit felülvizsgálatával jelöljük ki a jog helyét az emberi társadalomban. Ekkor el kell vonatkoztatnunk a jogot övező politikai rendszertől, s bele kell bocsátkoznunk egy jogelméleti-jogfilozófiai diskurzusba. A másik az elméleti reflexióról történő lemondás, olyanféle pragmatikus megfontolás alapján – mint pl. Visinszkij tette –, hogy „jog márpedig van”, semmi okunk sincs tehát lemondani erről az alkalmas instrumentumról pusztán adott teóriák okán. Ekkor beérhetjük egy igénytelen és ideologikus igazolással. Végül választhatjuk „a jog megketőzését”, mondván, hogy „ez a jog nem az a jog”. A lényeg/jelenség vagy valóság/látászat disszociatív technikáját felhasználva érvelhetünk úgy, hogy eddig az emberiséggel együtt a jog is csak „előtörténetét” élte, s csupán a szocializmus viszonyai között nyílik meg a lehetőség egy új minőségű, magasabb rendű jog előtt. Ekkor a marxista hagyomány kritikai életét a „burzsoá” jog ellen fordíthatjuk, miközben a szocialista jog számára fenntarthatjuk a jog pozitív társadalomszervező funkcióját. Könnyedén fújunk így egyszerre hideget és meleget – mint azt a kétszektörű jog elmélete tette.

Az elméleti erőterét kínálta alternatívákat Szabó Imre ismét reflektálatlanul hagyja. Az már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a jogfilozófiai-jogelméleti diskurzus áramába nem kívánt bekapcsolódnai, s ha hivatkozik is nem marxista szerzőkre, ezt csak kritikailag teszi. Láthatóan nincs mit megvitatnia azokkal, akik eltérő alapállásból értekeznek a jogról. Ezen túl azonban arra sem tesz kísérletet, hogy újragondolja és felülbírálja a marxi hagyatékot: a marxizmus szerzőnk számára is Marx feltétlen elfogadását és kánonként való felhasználását jelenti.

A radikális marxista álláspont szerint a jog a magántulajdonban gyökerező egyenlőtlenség joga, mely ha egyenlőséget hirdet is, ezt csupán azért teszi, hogy fenntartsa az egyenlőtlenséget.⁶ Az egyenlőség a magát általánosoként tételező államon és jupon (a politikai államon) belül csak úgy valósulhat meg, hogy az egyenlőtlenséget a partikuláris magánérdekek szférájába (a polgári társadalomba) száműzik, s ezzel „magán-

⁶ Pl. „Eszméitek maguk is a polgári termelési és tulajdonviszonyok termékei, amiként jogotok csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalma adva van osztályotok anyagi létfeltételeiben.” (Marx, K. – Engels, F.: A Kommunista Párt kiáltványa. In MEM 4, 456.)

ügyé” teszik.⁷ Az egyenlőtlenséget megalapozó különbségek ilyen kezelésmódját példaszerűen elemzi Marx a zsidókérdés kapcsán (MEM 1, 349–377). „Az állam a maga módján megszünteti a *születés, a rend, a műveltség, a foglalkozás* különbségét, amikor a születést, a rendet, a műveltséget, a foglalkozást *nem-politikai* különbségeknek jelenti ki, amikor e különbségekre való tekintet nélkül a nép minden tagját a népszuverenitás *egyenlő* részesévé nyilvánítja, amikor a valóságos népelet minden elemét az állami szempontból kezeli. Mindazonáltal az állam engedi, hogy a magántulajdon, a műveltség, a foglalkozás a *maguk* módján, azaz mint magántulajdon, mint műveltség, mint foglalkozás *hassanak* és érvényesítsék *különös* lényegüket.” (MEM 1, 356.) Mármost a műre csak felteszi a koronát az a lépés, amikor a partikuláris különbségek létét, fenntartását is vívmányként, jogként – emberi jogként – tételezik: „[...] az úgynevezett *emberi jogok, a droits du citoyen*ól megkülönböztetett *droits de l’homme*, nem egyebek, mint a *polgári társadalom tagjának, azaz az önző embernek, az embertől és a közösségtől elvált embernek a jogai.*” (MEM 1, 365.) A végső álláspontot Marx és Engels *A német ideológiában* például így rögzíti: „Ami a jogot illeti, mi sokan másokkal egyetemben kifejezésre juttattuk a kommunizmus ellentétét a joggal, annak mind politikai és magánjogi, mind legáltalánosabb formájával, az emberi joggal szemben. Lásd »Deutsch-Französische Jahrbücher«, ahol a kiváltságot, az előjogot úgy fogalmaztuk meg, hogy az a rendileg kötött magántulajdonnak felel meg, a jogot pedig úgy, hogy az a konkurrenca, a szabad magántulajdon állapotának felel meg [...]; éppúgy magát az emberi jogot kiváltságnak és a magántulajdont monopóliumnak fogtuk fel.” (MEM 3, 192–193.)

Ez tiszta beszédnek hangzik, mely fölöttébb alkalmas arra, hogy Szabó Imre marxizmusával szembesítsük. Bár ez utóbbi végkövetkeztetés (természetesen) nem ismeretlen szerzőnk előtt,⁸ az emberi jogok akkoriban közismert szakértőjeként és ismeretterjesztőjeként a konzekvens marxi kritikáról mégsem látszik tudomást venni (pl. SZABÓ 1968). De talán nem is feledékenységről vagy figyelmetlenségről van szó, hanem arról, hogy a marxizmus mint kritikai filozófia alapján nem építhető fel egy pozitív jogelmélet. A marxizmushoz tehát ambivalens, úgyszólván pusztán funkcionális viszony fűzi Szabó Imrét: kivonja a marxi kritika éles kardját akkor, amikor „burzsoá” szerzőkkel vívja dicső harcát, de rögvést hüvelyébe tolja, amint a berendezkedett szocializmus jogi intézményrendszere felé fordul. A marxi kritikai vonulatot elemzett könyvében tehát azért nem viszi tovább, mert egy pozitív jogelmélet kidolgozására vállalkozik. Ehhez pedig, mint láttuk, két út kínálkozik. Az egyik a kétszektörű jog alternatívája, amely azonban ekkorra már létalapját veszítette: a magánszektor – a termelési eszközök magántulajdona értelmében – már régóta nem létezett, miközben a jog annak ellenére virágzott, hogy azt a szocialista szektornak megfelelő technikai-igazgatási (ön)szabályozásnak kellett volna felváltania. A másik út a pragmatikus verzió: a szocialista jogot adottságként kezelni, s kidolgozni *sui generis*, vagyis önnemző elméletét. Szabó Imre ez utóbbi utat választotta.

⁷ Pl. „Azáltal, hogy a magántulajdon a közösség alól emancipálódott, az állam a polgári társadalom mellett és rajta kívül álló különös létezéssé vált; de nem más, mint annak a szervezetnek a formája, melyet a burzsoák tulajdonok és érdekeik kölcsönös biztosítására mind kifelé, mind befelé szükségszerűen maguknak adnak.” (Marx, K. – Engels, F.: *A német ideológia*. In MEM 3, 77.)

⁸ Maga is idézi, pl. SZABÓ 1976, 93.

KOMPLEX?

Szabó Imre műve komplex jogelméletet ígér, a végső és egyetlen, egységes marxista jogelmélet felé vezető olyan lépést, amely választ ad minden felvethető kérdésre. A törekvés nem szokatlan a magyar jogelméletben sem. Közismert módon a szerzőnk által brutálisan kritizált Moór Gyula a saját idejében szintén hasonló célt tűzött maga elé. Moór Gyula már első összegző művében is három feladat megoldását várta egy szintetikus jogelmélettől (MOÓR 1923; 1945): 1. a jog fogalmának meghatározását (jogi alaptan), 2. a jog okozatos összefüggéseinek feltárását (a jog szociológiája) és 3. a jog helyességének vizsgálatát (jogi értéktan vagy axiológia). Ahogy Moór Gyula, úgy Szabó Imre fejében sem fordult meg, hogy e kérdések együttes kezelése esetleg szétfeszíti egy ontológiai kísérlet kereteit, minthogy egymással összeegyeztethetetlen szempontokat von valamiféle egységbe.⁹

Mint jeleztük, Szabó Imre három kérdése közül az első a jog társadalmi meghatározottságára (szociológiájára vagy társadalomelméletére), a második a jog norma mivoltára, a harmadik pedig a jog jogtudatként való meghatározhatóságára irányul. A hivatkozott szerzőktől való különbsége abban rejlik, hogy a jog fogalmát nem külön kérdésként, hanem e három kérdésre adott válaszból kirajzolódó és összeadódó válaszként fogja fel. A komplex jogelmélet tehát nem a megközelítés, hanem a tárgy komplexitására utal, s azt feltételezi, hogy az egyes aspektusok megragadása ugyanúgy koherens jogelmülethez vezet, mint ahogyan a jog egyes vonásai is koherens joggá összegződnek.¹⁰ Ám ez a feltételezés (is) reflektálatlan és igazolatlan marad.

A „Társadalmi viszonyok – jogviszonyok” című első rész hivatott a szociológiai nézőpont érvényesítésére. Mint a címből is kiderül, a társadalmiság megragadására a „társadalmi viszony” fogalma szolgál. A társadalmi viszony fogalma azonban csak akkor alapozhat meg szociológiai elméletet, ha a valahogyan (pl. akár osztályviszonyként) objektívalódott „interperszonális viszony”, „személyközi kapcsolat” értelemben használjuk, s vizsgáljuk a jog funkcióját ezek szervezésében, illetve ezek hatását a jog megszerveződésére. A társadalmi viszony fogalmának azonban lehet három további jelentése is: az egyik a „termelési viszony”, ha a társadalmi viszonyok alapját a társadalmi termelés folyamatában kialakuló viszonyokban jelöljük meg – a társadalmi viszony ez esetben valójában gazdasági viszony; a másik a „politikai viszony”, ha a társadalmi viszonyokat a politikai erők és folyamatok produktumának tekintjük; a harmadik pedig a „jogviszony”, ha a társadalmi viszonyok jogon belüli megformáltságát és megjelenését tekintjük – ekkor a körkörös érvelés hibájába esve a jogviszonyt a társadalmi viszonytal, a társadalmi viszonyt pedig a jogviszonnyal magyarazzuk.

Az „all in one” értelmében felfogott komplexitás jegyében az elemzett mű a lehetséges, de divergáló megközelítéseket egyfajta egymásra rétegzettséggel rendeli egymáshoz. Eszerint Szabó Imre „a jog elvont fogalmát” a jogviszonyokra vezeti vissza,¹¹

⁹ Erre figyelmeztet pedig Alf Ross is (Ross 1958), aki ugyanazt a három kérdést teszi fel megválaszolásra a jogelméletnek, mint Moór Gyula, csak vele ellentétben nem hiszi azt, hogy e három kérdés megválaszolható lenne – együttesen és koherens módon.

¹⁰ „A három fő kérdés, amelyet a könyv tárgyal [...] nem csak a jog fő kérdései, hanem egyenesen a jogelmélet olyan alapvető kérdései, amelyeknek a megválaszolása a maga összességében egy egész jogelméletet tesz ki.” (SZABÓ 1971, 11–12.)

¹¹ „[...] felfogásunk szerint a marxista jogelméletet a maga egészében tulajdonképpen jogviszonyelméletnek lehet nevezni.” (SZABÓ 1971, 28.)

melyeknek három fajtáját különbözteti meg: a „tulajdoni viszonyokat”, az „állampolgári viszonyokat” és az „eljárási jogviszonyokat”.

„A tulajdoni viszonyok olyan társadalmi viszonyok, amelyek egyben *más társadalmi viszonyoknak* – összefoglaltan szólva, a termelési viszonyoknak a *formái*.” (SZABÓ 1971, 15.) Nyilvánvaló, hogy az így felfogott tulajdoni viszonyok gazdasági viszonyok, s mint ilyenek, a gazdaságtan tárgyát képezik. A marxizmus az összekapcsolást közismerten az alap és felépítmény tételével oldja meg, ahol is a tulajdonviszony nem más, mint a termelési viszonyok „jogi kifejezése”.¹² Azon az alapon, hogy egy „viszony” nyelvi kifejezése („tükrözése”) a „fogalom”, Szabó Imre az alap és felépítmény tételét tudományelméleti síkra is átemeli: „[...] a marxista jogelmélet – s ez minden marxista szaktudomány egyik jellemző vonása – saját alapvető fogalmainak meghatározásánál szükségszerűen önmagán kívül álló fogalomból indul ki, arra támaszkodik.” (SZABÓ 1971, 15.) A tulajdon fogalma tehát a tulajdonviszony, ez viszont a termelési viszonyok kifejezése – a tulajdonjog pedig „a közgazdasági értelemben vett tulajdonnak a jogi megfelelője, azaz az anyagi termelés egy alapvető intézményének jogintézmény alakjában való megjelölése” (SZABÓ 1971, 17). Az óvatoskodó „megjelölés” szó a jog konstitutív szerepének, a jog autonómiájának a megkerülését szolgálja. Az alap és felépítmény viszonyának egysége a tartalom és forma egysége, s bár (Hegelt idézve) a tartalom és a forma „egyformán lényeges”, a jogintézmények (Lenint idézve) mégiscsak „ideológiai társadalmi viszonyok”, amelyek legfeljebb „bizonyos mértékig önállósulnak” az őket „végső fokon meghatározó” anyagi társadalmi viszonyoktól: a tulajdonviszonyokban a termelési viszonyok nem „igazi alakjukban”, hanem „jogi kifejezésükben” jelennek meg.

Az állampolgári jogviszony hivatott megragadni a társadalmi viszonyok „politikai viszony”-dimenzióját, beleszöve a termelési viszonyokba: „Az állampolgári jogviszonyok valamely állam és annak állampolgárai [...] közötti, *politikai jellegű* társadalmi viszonyok, amelyeket végső fokon az állam gazdasági alapját képező termelési viszonyok s az ezeken alapuló osztályviszonyok határoznak meg, miközben az állampolgári jogviszonyok a maguk összességében és általánosságában visszahatnak gazdasági alapjukra.” (MEM 13, 29.) Bár e körben mód nyílna politikai filozófiai elemzésekre is, a már megismert sémával találkozunk ismét: a hierarchia alapját a termelési viszonyok képezik (melyek maguk is kifejeződnek jogviszonyokként); rájuk települnek a politikai viszonyok (a politikai felépítmény, azaz az osztályviszonyok); legfelül pedig az állampolgári jogviszonyok (viszonylag önálló és visszaható ideológiai viszonyokként). A végkifejlet egy közjogi jogviszonytani bevezetés.

Az eljárásjogi jogviszonyok érdekes átkötéssel jutnak (egyébként érthetetlen) kiemelt szerephez: Marx egy korai írása nyomán¹³ az anyagi jog és az eljárási jog párosa a tartalom („anyag”) és a forma párosával asszociálódik. Az anyagi jogi jogviszonyok (mint tudjuk: maguk is formák) adják a tartalmat az eljárási jogviszonyok számára, amelyek ekként „*kettős értelemben is* társadalmi viszonyok *formái* tehát” (SZABÓ 1971, 50). Sőt, még egy megkülönböztetés is rávetül a fenti párosra: az anyagi jogviszonyok *primer*, az eljárásjogi pedig *szekunder* jogviszonyokat képeznek. Bár érdekes gondolatokat indíthatna el a jog önmeghatározása, önmagára vonatkozása (hogy az elsődleges és a másodlagos szabályok kérdéséről már ne is beszéljünk¹⁴), visszahullunk a viszonyok

¹² Marx, K.: Előszó „A politikai gazdaságtan bírálatahoz”. In MEM 13, 6.

¹³ Marx, K.: Viták a falopási törvényről. In MEM 1, 110–148.

¹⁴ Holott beszélhetnénk – Hart főműve (HART 1961) ekkor már egy évtizede ismert volt!

hierarchikus felépítettségének elgondolásába: „[...] az anyagi és az eljárási jogviszonyok között nem funkcionális a kapcsolat, hanem azok meghatározó, illetve meghatározott volta, vagyis tartalmilag *oksági összefüggésük*.” (SZABÓ 1971, 53.) Az oksági összefüggés valójában a termelési viszonyok felől érkező determináció: a politikai (osztály-) viszonyok közbejöttével a nekik megfelelő anyagi és eljárási jogviszonyok megteremtése. Felveti, de rögtön el is veti szerzőnk azt a lehetőséget, hogy a jog specifikuma éppen az eljárás lenne – ez megalapozhatná a jog autonómiáját, aktorként láttathatná, ami azonban szerinte részben látszat, részben viszont olyan körülmény, amelynek alapul vétele esetén a burzsoá jog fejlettebb voltára kellene következtetnünk.

A kötetnek „A jog és az állam” címet viselő második része hivatott képviselni a „normatív irányt”, azt, amely a jogot a magatartási szabályok összességével azonosítja és ilyenként elemzi. Ezt a szerző a Visinszkij nevével fémjelzett „szocialista normativizmussal” mint uralkodó iránnyal azonosítja, de kritikával is illeti. A kritika alapja az, hogy ez mint túlzott normativizmus elvonatkoztat a jogi normának a társadalmi viszonyokba, végső fokon az „uralkodó termelési viszonyokba” ágyazottságától. Ezzel pedig mielőtt megnyílna, le is zárul az út egy normatan kidolgozása előtt. Valamiféle új nézőpont bevezetése helyett az első rész – a jogviszonyelmélet – továbbvitelét találjuk tehát itt (egyébként összhangban Szabó Imre azon már idézett megjegyzésével, mely szerint a marxista jogelmélet voltaképpen jogviszonyelmélet), annyi eltéréssel, hogy ezúttal a jog és az állam viszonya kerül viszonyba a társadalmi-termelési viszonyokkal. A jog és az állam viszonya a jog működtetésének kérdését veti fel (holott egy normatan szinkronikus szemléletet indokolna), s e részen belül a jogalkotás, jogalkalmazás és jogkövetés tematikus egységeit eredményezi.

A jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak a modern jogrendszerekben megmutatókozó strukturális hasonlósága (a „tartalom és forma egysége”) újólag felveti a „burzsoá” és a „szocialista” jog megkülönböztetésének szükségességét. Ha antagonisztikusan eltérő tartalmakat hasonló forma „tükröz” vagy „transzformál” (pl. egy általános tartalmú törvény felhasználásával vagy azzal, hogy az embereket „»ideológiai« alakjukban egyenlő jogalanyokként fogja fel”), úgy ez magyarázatot igényel. Annak előrebocsátása mellett, hogy mindkét jog az egyenlőtlenség joga, Szabó Imre különbséget tesz a „tulajdon szerinti” és a „munka szerinti” egyenlőtlenség között. „A szocialista viszonyok minőségi különbségének gazdasági alapja ezek szerint a tőkés rendszerrel szemben, hogy az utóbbihoz hasonló módon megtartja ugyan a jogegyenlőséget, de a társadalmi egyenlőtlenség alapvető okát és vonását (a termelési eszközök magántulajdonát) *kiküszöböli*; egy másik lényeges okát viszont – a munkának mértékegységként alkalmazását – még megtartani *kénytelen*.” (SZABÓ 1971, 101.)

Hasonlóképpen megoldandó probléma a jog és az állam viszonyának meghatározása. Az alap és felépítmény sémájában gondolkodva nyilvánvaló, hogy mindkét felépítményi elemet végső fokon a termelési viszonyok határozzák meg. „Elméletileg így ahhoz a tételhez jutunk, hogy az ideológiai forma, amelyet a jog képvisel, a tartalmat, mint a prizma, különböző fénytöréssel engedi-alakítja át az egyes viszonyfajtáknak megfelelően. Az mindenesetre döntő elem, hogy ezt a visszatükröződést *az állam* fejezi ki.” (SZABÓ 1971, 104–105.) Ebből az állam elsődlegességére lehetne következtetni, s valóban: „[...] a marxista jogelmélet történetének egyes fejlődési szakaszaiban a kelletnél feltehetően nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a hatalom és ez által az állam szerepének a jogban, mint az elvileg indokolt lett volna.” (SZABÓ 1971, 115.) Ez nem helyes. De nem helyes a másik véglét sem: az államnak a jog alá rendelése.

Ezt a jogállam tana hirdeti. „A jogállam elmélete általában úgy jellemezhető, hogy az a jogot az állam meghatározó tényezőjének tekinti, az államot tulajdonképpen a joggal határozza meg.” (SZABÓ 1971, 110.) Ezután, a jogállam irodalmának akár csak felszínes áttekintése nélkül, Szabó Imre a jogállamot Kelsen jogtani államfogalmával azonosítja, s el is utasítja mint olyat, amelyben „a jog elnyelte az államot”. „A jogállamnak azt az elképzelését, mintha az azért lenne eszménnyé emelhető, mert benne az állam minden tevékenysége a jog által szabályozott-kötött, azért nevezhetjük *fikciónak*, mert nyilvánvaló, hogy e jogi kötétség, miképpen az állam maga is, alá van vetve a politikai viszonyoknak, az osztályviszonyok és az osztályerőviszonyok alakulásának, aminek folytán a jogi szabályozottság szerepe kisebb vagy nagyobb lehet, esetleg egészen elveszítheti jelentőségét.” (SZABÓ 1971, 119.) A megoldás tehát a jog és az állam „egyszintűsége” és egyaránt a termelési viszonyok alá rendeltsége.

A jogalkalmazásnak mind szociológiai, mind logikai megközelítését egyaránt elvetve ismét a viszonyoknál köt ki a szerző: „[...] a jogalkalmazásban egy egyedi társadalmi helyzetnek a *viszonyáról* van szó a normában kifejezett s általa igényelt társadalmi viszonyhoz.” (SZABÓ 1971, 126.) Néhány teoretikus kérdés pedig e körben is felmerül, amiket a szerző érzékel, de fel nem dolgoz, s utána sem jár. Közülük az egyik a normák deontikus logikai kezelése. Bár erről is tekintélyes irodalom rendelkezésre állott már,¹⁵ a parancsoló, tiltó és megengedő normák evidens megkülönböztetésével szemben szerzőnk a jogosító és kötelező, valamint megengedő és tiltó kategóriapárokban gondolkodik, sőt külön kategóriaként állítja fel a „biztató jellegű” (azaz ajánló) normákat (SZABÓ 1971, 164). Ugyanebben a körben merül fel a „jog” terminusának értelmezése, s használati módjainak (jog, jogosítvány, szabadságjog, megengedettség) elkülönítése. Termékeny lehetett volna, de fel sem merült az amerikai Hohfeld e körben fél évszázada már elvégzett munkássága – így maradt a dilettáns spekuláció. Végezetül ismét a jog autonómiáját érinti az a kérdés, hogy milyen fokú a jog szerepe a társadalmi viszonyok konstituálásában. Itt sem vetődik fel a már meglevő megoldásoknak – pl. Weber formális racionalitásfogalmának – a továbbgondolása, hanem ehelyett a jog „társadalmi érzéketlenségének” tétele kerül bevezetésre. Nem a modern racionális jog működésének feltételéről, hanem tökéletlenségéről esik szó itt: „[...] a jog nem, illetve nem eléggé fogékony a társadalmi viszonyok súlybeli, vagy minőségi különbségei iránt.” (SZABÓ 1971, 169.) A burzsoá és a szocialista jog különbsége azonban és vonatkozásban is megmutatkozik. Az előbbinél a torzítás az osztálylényeg leplezését szolgálja, ami az utóbbinál hiányzik; csupán az érzéketlenség azon forrása marad meg, hogy a jog az egymás mellé helyezett jogviszonyokra fordítja le a minőségileg és hierarchikusan különböző társadalmi viszonyokat.

E rész utolsó blokkja a jogkövetés kérdéseivel foglalkozik. Itt jelenik meg a szuverenitás, a jogkövetés politikai dimenziója, az engedelmisségi kötelesség (mint „közjogi kötelesség”), a kényszer kérdése, de érzékeny elemzés helyett lapos megállapításhoz jutunk: „[...] ahol az államhatalom valóban a társadalom többségéé, ott társadalmi valósággá válik, ami Rousseau-nál formális elv volt: az engedelmisségi kötelesség az *ember szabaddá tételére* való kényszerítés [...]. [A] szocializmus állama mint a többség állama, a jogkövetés kérdését is új módon veti fel; itt az engedelmisségi köteles-

¹⁵ A bőséges nemzetközi irodalom nyomán Solt Kornél például 1970-től kezdte el publikálni normalogikai tanulmányait.

ség bizonyos, minőségileg új módon való önkéntessé válásának folyamatához érünk.” (SZABÓ 1971, 155.)

A harmadik rész – „A jogtudat” – a pszichológiai megközelítés ígérését hivatott valóra váltani. Egy immanens lélektani megközelítés lehetőségét és hasznosítását azonban ismét már első soraiban kizárja Szabó Imre. Már maga a „tudat” szó használata is a marxista kánonba illesztve a lelki jelenségeket illetően a *lét és tudat* fogalompárosát idézi fel, amely a lét elsődlegességét és a tudat tükröző szerepét hirdeti. Ugyanilyen gondtalanul kerül bevezetésre az *egyéni tudat és társadalmi tudat* fogalompárosa, hogy Lenin nyomán megállapítható legyen: „[...] miként a tudat általában a létnek, úgy a társadalmi tudat a társadalmi létnek a visszatükröződése.” (SZABÓ 1971, 199.) A jogtudat eszerint ennek a társadalmi tudatnak az egyik formája.

A jogelmélet pszichológiai irányait az jellemzi, hogy ezt a jogtudatot magával a joggal azonosítják. Nem maradt mentes ettől a kísértéstől az élenjáró szovjet jogtudomány sem: polgári elődként Ludwig Knapp, majd maga Petraszickij, a közelmúltból pedig a szocialista Viktor Knapp áttekintése nyomán bepillantást kapunk szélsőségesnek minősített elméletekbe, amiket a szerző – a szubjektív idealistákkal és a természetjogi tanokkal együtt – érthetően elutasít. Ugyanerre a sorsra jut a szovjet-orosz Reiszner felfogása is, holott ő nem a jog és jogtudat azonosságát, hanem egységét hirdette, s „az intuitív jog osztályelméletét” dolgozta ki. Vele az a gond, hogy minden osztályhoz rendelt egy jogtudatot, s ezzel részben természetjogias, részben pluralista jogfelfogáshoz jutott el. A fő hiba azonban a pozitív jog relativizálása és a jogtudatok közé való besorolása, ami a pozitív szocialista jog erejét is gyengíti. „Ezt a tévedést, ha máskor nem, a forradalom után, a munkásosztály jogi eszméinek, jogtudatának pozitív joggá válásakor Reisznernek észre kellett volna vennie.” (SZABÓ 1971, 207.) Ahhoz az általánosnak mondott felfogáshoz csatlakozik tehát a szerző is, amely a jogtudatot a pozitív jog kísérőjelenségeként, a pozitív jog tudataként fogja fel.

Az egyéni tudat és a társadalmi tudat kettősségére rímel – „a legáltalánosabbnak tekinthető szovjetunióbeli marxista jogelméleti felfogás” nyomán – a jogtudat kettősztása egyrészt „jogi pszichológiára”, másrészt „jogi ideológiára”. Természetesen a jogi ideológia a jogtudat magasabb foka. Mindebből az is következik, hogy a jogtudatnak fokozatai is vannak, mégpedig három fő fokozata: 1. az ún. „elemi jogtudat”, azaz az egyéni jogtudat; 2. a pozitív jogrendszerre vonatkozó társadalmi jogtudat, s 3. „a jog egészét mint intézményt, mint *elvont általánosságot*” érintő jogi ideológia, amely „a leginkább »társadalmi jogtudat«, a legnyilvánvalóbb benne az *osztályálláspont*” (SZABÓ 1971, 218). A továbbiakban – az idősebbek még emlékeznek rá – a jogtudat (jog)ismerteti, értékelő és akaratit oldalaiba kaphatunk bepillantást.

Végezetül a harmadik rész fejtegetései is visszacsatlakoznak a jogviszonyok problematikájába: „A jogtudat akaratit eleme valójában visszavezet bennünket a *jogviszonyokhoz* mint a társadalmi viszonyok általános formájához, azaz a jog elméleti felfogáshoz.” (SZABÓ 1971, 238.) A kép azzal gazdagodik, hogy fény derül a jogviszonyok „kettős tudati természetére”, arra, hogy az önmagukban is ideológiai jellegű jogviszonyok a jogtudatnak is tárgyai, mégpedig mind az egyéni, mind a társadalmi jogtudatnak („átmennek a társadalmi osztálytudaton”). A jogtudat így a jogviszonyok objektív oldalához képest a szubjektív oldalt adja ki a jog lényegén belül. A szocialista jog magasabbrendűsége természetszerűleg a szubjektív oldalon belül is megmutatkozik. Az egyéni tudat egyre inkább társadalmi tudattá válik, egyre egységesebb lesz, s egyre inkább közelít a jog társadalmiságának objektíve helyes felismeréséhez. A várha-

tó végkifejlet szerint „a valóban társadalmivá emelkedő jogtudat végső soron *magát szünteti meg* külön jogtudatként, hogy egy általános magatartás-követésre [sic!] indító, általános jellegű társadalmi tudatformává váljék, amely azáltal veszíti el jogiságát, hogy *kiiktatódik belőle* a társadalmi viszonyok rendjébe mintegy beékelődött jogi forma” (SZABÓ 1971, 265). A vágyott állapothoz vezető út kijelölése azonban ismerős az állam elhalásának sztálini verziójából: „[...] a jog teljes megvalósulása egyenlő a jog megszűnésével.” (SZABÓ 1971, 290.)

*

Defensor dogmatis: a dogma védelmezője. A cím kétféleképpen érthető: a (szocialista) jog dogmatikájának, illetve a (Marxra mutogató) szocialista dogmáknak a védelmezőjeként. Kétségtelen, hogy Szabó Imre munkásságában mindkettő jelen van. A szocialista jog, amint nyilvánvalóvá vált, hogy az állam és a jog elhalásával kecsegtető kommunizmus lidércfényként mindig előtte lebeg, de el sosem tudja érni (legfeljebb kihirdetni), saját dogmatika kidolgozásához látott. Ez bizonyos szubsztanciális (pl. a hatalom egysége vagy a társadalmi tulajdon kiemelt helyzete) és formális (pl. a jogi norma szerkezete vagy a jogági tagozódás) tételeknek a hirdetésében nyilvánult meg, ami persze megfelelő kritika és vita tárgyává tehető. Ha még van értelme, akkor ez a kritika elvégezhető. A marxista-szocialista dogmák kérdése az ideológia szférájához vezet el. Itt a kérdés úgy fogalmazható meg, hogy a radikális marxista kritikai filozófia alkalmas-e egy pozitív jogelmélet megalapozására. A marxista dogmák védelmezőjeként Szabó Imre éppen erre tett kísérletet: jogelmélet kiépítésére az alap és felépítmény tétele alapján.

A kísérlet az olvasóban erkölcsi, pontosabban tudományetikai dilemmát vet fel. Szögezzük le: nem a marxizmussal van baj (illetve azzal más, itt nem elemzendő gondok vannak). A marxizmus teszi (akkor még tette) a dolgát: a gyökerekig menően kritizálta a kritikára egyébként sok szempontból érdemes kapitalizmust. Újraolvasva a marxi szövegeket, ma is elismeréssel kell adóznunk a felkészültségnek, a metsző következtetéseknek, a pontos fogalmazásnak, és nem utolsósorban az élvezetes stílusnak. *A jogelmélet alapjai* és a marxizmus klasszikusainak az írásai közötti különbség elsőként ezen a felszíni, stílári szinten szembeötlő. Az olvasó ugyanazzal szembesül, mint amivel annak idején e mű (és sajnálatosan nagyszámú társa) olvasóinak: mintha fűrészpört rázna – nagyon nehéz haladni vele, miközben nincs semmi „tápértéke”.

Itt bukkan fel a morális kérdés: a tudomány embereként mi az, amit helyes, s mi az, amit nem helyes megtenni. Az adott korszakból – az 1970-es évek elejéről – az életstratégiák széles spektrumát tudjuk rekonstruálni, ami igazolja, hogy választási lehetőség (mint mindig) ekkor is volt. Még az olyan szerzők is (pl. Lukács György), akik nemcsak a marxista elmélet, de a szocialista politikai gyakorlat mellett is tevőlegesen kötelezték el magukat, képesek voltak legalább a teoretikus kiút keresésére. Szerzőnkől ez nem mondható el. Mintegy utolsó mohikánként azt látszik bizonygatni összefoglaló művével, hogy *igenis* lehetséges marxista jogelméletet felépíteni az alap és felépítmény ortodox dogmává tett tételére.

Egy ilyen vállalás akár meg is emelhetne egy művet, ha valamiféle morális elkötelezettségből vállalt eszme melletti igényes érveléshez vezetne. Itt azonban nem erről van szó. Szabó Imre egy öntelten és önhatalmúlag (bár „társtettségben”) leszűkített szellemi térben vállalkozott egy marxista *prima philosophia iuris* megalkotására,

elhárítva magától a jogfilozófiai diskurzusban való részvételt. A hivatkozások alacsony számában és a megmozgatott irodalom szűk körében is megnyilvánul az az állásfoglalás, hogy Marxék előtt és Marxékon kívül minden a „történelem lomtárába” való, nincs tehát miért olvasni másokat és vitázni másokkal. Belejárhatott ebbe az is, hogy Szabó Imre nem járta be a tudományos pályafutás szocializációs stációit, amelynek során alázatot tanulhatott volna a szellemi örökség iránt, hiszen „teljes fegyverzetben” patant elő az akkori hatalom „fejéből”, s került a tudományos hierarchia csúcsára.

Az eredmény nem tekinthető jogi ontológiának, mert az ontológiai vizsgálódást az alap és felépítmény tételének lapos alkalmazásával helyettesíti. Nem tekinthető marxistának sem (legfeljebb egy „Szent Marxszal” autorizált dogmák hirdetőjének), mint-hogy a kritikai filozófia élet nem fordítja tárgya (a szocialista jog) ellen, a szocialista jog pozitív megalapozására pedig az eredeti marxizmus nem alkalmas. Végezetül nem is komplex a felkínált jogelmélet, hiszen az ígért nézőpontokat nem érvényesíti, hanem a jogot mindvégig a társadalmi-termelési viszonyokra vezeti vissza. A könyveknek megvan a maguk sorsa, s ez túléli szerzőjüket. Amit kiadunk a kezünkben, az utólag is megítélésünk alapját képezi. E könyv pedig szellemi izgalom helyett üressé laposított tételeket ismételtet imamalom-szerűen. Lehet, hogy nem lehetett mást tenni; lehet, hogy nem volt értelme mást tenni – ezt viszont felesleges volt megtenni.

Vegyük komolyan a könyveket! A sajátjainkat is.

IRODALOM

- AMSELEK, P. – MACCORMICK, N. (EDS.) 1991. *Controversies about Law's Ontology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hart, H. L. A. 1961. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press.
- Hartmann, N. 1972. Új ontológia Németországban. In *Lételeméleti vizsgálódások. Válogatás kisebb írásaiból*. Budapest: Gondolat.
- Hegel, G. W. F. 1971. *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest: Akadémiai.
- Hegel, G. W. F. 1981. *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai* III. *A szellem filozófiája*. Budapest: Akadémiai.
- Kaufmann, A. (Hrsg.) 1965. *Die ontologische Begründung des Rechts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Lukács Gy. 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III. Budapest: Magvető.
- MEM (*Karl Marx és Friedrich Engels művei*) 1–48. Budapest: Kossuth, 1957–1985.
- Moór Gy. 1923. *Bevezetés a jogfilozófiába*. Budapest.
- Moór Gy. 1945. *A jogbölcsélet problémái*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Pokol B. 1994. *Jogbölcséleti vizsgálódások*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ross, A. 1958. *On Law and Justice*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Szabó I. 1968. *Az emberi jogok*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó I. 1971. *A jogelmélet alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó I. 1976. *Előadások Marxról és a jogról*. Budapest: Gondolat.
- Wróblewski, J. 1973. Ontology and Epistemology of Law. *Rivista internazionale di filosofia del diritto*, 50. 832–860.